

יניב קדמן

חייו ופועלו של מוריץ (מוזס) לצארוס (1824-1903)

תקציר

מוריץ (מוזס) לצארוס נולד בספטמבר 1824 בעיירה פילהנה שבפוזן, בן שני למשפחה יהודית מתומכות תנועת הרפורמה. משפחתו עסקה במסחר, אך היו בה גם רבנים ואנשי רוח. הוא קיבל חינוך יהודי בבתי הספר של הקהילה היהודית המקומית וכשהיה בן 9 עבר ללמוד בבית ספר ממלכתי גרמני. מילדותו נחשף ליידיש, עברית וגרמנית וחונך לערכים של מוסר וצדקה. אביו השפיע מאד על התפתחותו בכול הקשור להקניית ערכים אלה, כמו גם בלמדנות העמוקה שהטביע בו. כיוון שאביו היה גם מומחה לחוק הפרוסי ושימש כדיין בביה"ד המקומי וכמייצג של אזרחים במגעים עם השלטונות, רכש לצארוס הצעיר ידע והכרות עם החוק הפרוסי וסדרי המנהל והבירוקרטיה שלו. מגיל צעיר הוא נמשך ללימודי הדת היהודית כמו גם לשפה, לספרות ובעיקר לפילוסופיה הגרמנית. כשסיים את לימודיו שלח אותו אביו להתמחות במסחר בבית ידידים בפוזן העיר. שנתיים ניסה לצארוס הצעיר לרכוש את רזי הקמעונאות, אך בסופו של דבר התמוטט, ואביו נאלץ לוותר ולאפשר לו להמשיך את לימודיו בגימנסיה. ב-1844, בהיותו בן 20 שנה, הוא הגיע לעיר בראונשווייג ובתוך פחות משנתיים בלבד סיים בהצטיינות את לימודיו בגימנסיה נוצרית מקומית. אז החליט לוותר על לימודי הרבנות ולעבור לברלין כדי להמשיך בלימודי הפילוסופיה. כוונתו הייתה להעמיק את המחקר בתורתו של הפילוסוף הנערץ עליו, יוהן פרידריך הרבארט, שהחל לעסוק במחקר פסיכולוגי אמפירי שתכליתו המעשית היא הפדגוגיה. בברלין הוא העמיק לצארוס את ידיעותיו בפילוסופיה ובחקר השפה והתרבות הגרמנית, תוך שהוא משקיע מאמצים גדולים ברכישת הדיאלקט הגרמני הראוי. הוא הרחיב את מעגל חבריו והחל מתחבר לראשונה בחייו גם עם לא-יהודים. בשיעוריו של הפילולוג תיאודור הייזה הוא הכיר סטודנט יהודי בשם היימן (חיים) שטיינטהאל שהפך לידידו הקרוב.

את מהפכת מרץ 1848 העביר לצארוס מחוץ לברלין, אך הוא שב לעיר והשתלב בחוגי המהפכנים כשערך את אחד מביטאוניה של תנועת המאבק הבורגנית – ליברלית. רוח המהפיכה הגבירה בו את רגשות הפטריטיזם כלפי פרוסיה וכלפי התרבות הפרוסית שנראתה לו עליונה על כול תרבות אחרת בעולם. ב-1850 הוא פרסם את חיבורו הראשון על עליונותה המוסרית של פרוסיה בגרמניה. במקביל סיים עבודת הדוקטור שעסקה בחינוך לאסתטיקה, ונישא לשרה לבית לבנהיים אותה הכיר עוד מילדותו. היא הייתה מבוגרת ממנו ב-5 שנים, באה ממשפחה עשירה ומבוססת וסבלה כול חייה מאסטמה קשה שמנעה ממנה להרות וללדת. הנישואים שיפרו מאד את מצבו הכלכלי של לצארוס והוא התפנה למחקר וכתביה בניסיון להקים ולייסד – ביחד עם ידידו שטיינטהאל – מדע חדש שלצארוס בחר לו את השם 'פסיכולוגיית העמים' (Völkerpsychologie). הם ייסדו יחדיו את כתב העת לפסיכולוגיית העמים ולמדעי השפה ולצארוס פרסם במקביל את טרילוגיית מחקריו בתחום שנקראה חייה של הנפש. הכרך הראשון ראה אור ב-1855 ובו הציג לצארוס את עיקרי פסיכולוגיית

היחיד שלו. הוא הציג את הכבוד והתהילה ככוחות העיקריים המניעים את הנפש האנושית, הציג את ההומור כתופעה פסיכולוגית, דן במימדים הפסיכולוגיים של מושגים מתחום האתיקה והאסתטיקה והציג את המושג 'רוח' כביטוי החיצוני של הנפש. שנתיים אחר כך פורסם החלק השני בטרילוגיית *חייה של הנפש* אשר זכה לכותרת המשנה *רוח ושפה*. לצארוס דן בספר זה בקשר שבין מחשבה ודיבור, אופן לידתה והתפתחותה של השפה האנושית והאופן בו יוצרת השפה את הרוח האנושית והלאומית. ב-1861 התקדם צעד נוסף בטיעונו והידק את האנלוגיה שבין חקר נפש היחיד לחקר הנפש הקולקטיבית; קיימת 'רוח עם' שהיא יותר מסך רוח האנשים המרכיבים את העם; השפה היא המייצג המרכזי של רוח העם, וקיימת הדדיות בין חקר רוח היחיד לחקר רוחו של הקולקטיב. ניתן להבין את חוקיות התנהלותה של הנפש האנושית ולכן גם את של זו הלאומית. רוח הלאום מתקיימת תמיד בנפשו של היחיד. מסוף שנות הששים ובמשך עשור שלם התקרב לצארוס לחקר התרבות. הוא ביקש להתעמק בהתנהגויות אנושיות שעד אז נראו טריביאליות, על ידי הגדרת המושגים הבסיסיים ביותר סביבם קמה חברה אנושית. השפה היא הגורם הראשוני להתגבשות זו – קבע – ואחריה מגיעה התרבות כולה. פסיכולוגיית העמים הפכה בסוף שנות השבעים למדעי התרבות (Culturwissenschaft). התרבות היא למעשה נפש העם שבבסיסה חייב לעמוד עקרון מוסרי שעליו מסכימים כולם. לכן נפש העם היא תמיד נפש מוסרית היוצרת תרבות. הצורך ביחסים הדדים הוא צורך אנושי בסיסי בעיניו של לצארוס. הסביבה האנושית היא המעצבת את מחשבתנו. אך קיימים גם יסודות אנושיים אוניברסאליים: השפה והכלכלה (מסחר ועסקים). שני אלו הם אברים של 'האורגניזם הקולקטיבי'. לצארוס עסק בחקר התרבות בחלק השלישי של הטרילוגיה (1882) כשניסה לנתח לעומקן תופעות כגון טקט, חברות אנושית, אומנויות ואסתטיקה וכן מנהגים ומשמעותם כמעצבים וכמשקפים תרבות ומוסר.

ב-1860 זומן לצארוס לשמש כפרופסור לשם כבוד וללא שכר באוניברסיטה הקטנה של העיר ברן שבשווייץ. סיכוייו לקבל משרת הוראה באוניברסיטה גרמנית היו קלושים ובהעדר דאגות פרנסה הוא החליט לקבל את ההצעה. בכך היה לצארוס הראשון שקיבל תואר 'פרופסור לפסיכולוגיה' באוניברסיטה כלשהי. הוא זכה להצלחה רבה בברן ובשווייץ כולה. הרצאותיו היו תמיד מלאות ועל קהל שומעיו נמנו בכירי החברה השווייצרית ונציגי המדינות והדיפלומטים הרבים שישבו בעיר. ב-1864 הוא מונה בו זמנית לדיקן הפקולטה לפילוסופיה ולרקטור האוניברסיטה. הרפורמות שיזם וניסה לקדם באוניברסיטה הצעירה (נוסדה 1832) מעידות על ראייה ניהולית וחינוכית מתקדמת, מודרנית ואינטרדיסציפלינארית שהקדימה בהרבה את זמנו. כאלה היו גם דעותיו בנושאי מיגדר: לצארוס היה מאמין גדול ביכולותיהן של נשים ובצורך לשלבן במחקר המדעי והפילוסופי. בברן המשיך לצארוס בהרחבת המעגלים החברתיים שלו ונראה היה שמצא את מקומו, אך מות הוריה של אשתו היה הסיבה העיקרית לכך שהחליט לעזוב את ברן ולחזור לגרמניה – בעיקר כדי לקחת על עצמו את ניהול ההון שירשו אשתו ואחיותיה.

עם שובו לברלין בראשית 1867 הפך לצארוס לפעיל בענייני הקהילה היהודית בעיר. הוא ניסה לקדם עמדה חדשנית, אקטיביסטית, שקראה ליהודים להאבק באופן פעיל באנטישמיות, להגיב כלפי כול

גילוי אנטישמי ולהלחם למען שוויון הזכויות ולא להמתין שיגיע מעצמו ומכוח התהליכים הפוליטיים העוברים על גרמניה. בכך יצא נגד מדיניות השמירה על פרופיל נמוך שאיפיינה את הנהגת יהודי ברלין – שהייתה למעשה מנהיגתה של יהדות גרמניה כולה – בכול הקשור למאבק באנטישמיות. הוא הקים את הסניף הברלינאי של הארגון הצרפתי אליאנס. בסוף 1872 הקים ועדה שניסתה להאבק בביטוי האנטישמיות ובמקביל השקיע זמן וכסף בהוצאה לאור של כתבים בגנות האנטישמיות אותם כתבו עבורו כותבים גרמנים. לצארוס היה מהראשונים להגיב לפרסומיהם הקשים של האנטישמים שטוקר ופון-טרייצ'קה (שהיה ידידו האישי...), אשר הציתו את הדיון שזכה אחר כך לכינוי 'ויכוח האנטישמיות הברלינאי'. העמדה שהציג הקימה לו מתנגדים אפילו בקרב בני קהילתו והוא הותקף קשות על ידי הרמן כהן. המאמר *מהו לאומי? (Was heißt National)* שפורסם בהקשר זה הציג עמדה לפיה חוזקה של גרמניה מקורו דווקא ברב-תרבותיות שלה, כולל יהודייה. במקביל הטיף למען הלאומית הגרמנית המתאחדת וקרא לאחיו היהודים להשאר נאמנים לה. הוא ראה באנטישמיות בעיה של החברה הגרמנית כולה ולא של היהודים בלבד ולכן ביקש מהיהודים לשמור על עמדה מתונה ולא לתקוף בגסות את תוקפיהם כדי שלא לפגוע בלאום הגרמני כולו. אין ספק כי הדברים ששמע במהלך ויכוח ברלין פגעו קשות בלצארוס ובחלומו להיות גרמני שווה זכויות. הוא התפקח מעט מחלום האמנציפציה והאחוה היהודית גרמנית בו האמין. התוצאה הייתה שהחליט לקבל על עצמו פרויקט רחב היקף שהוצע לו על ידי נכבדים יהודים מקהילות וינה, פריז ולונדון והוא ניסוחה המחודש של האתיקה היהודית והתאמתה לעידן המודרני. הובטחו לו כספים וסיוע (1882), אך משהבין שלא יגיעו, החליט לצארוס לגשת למלאכה בכוחות עצמו והוא סיים את הכרך הראשון לבדו והביאו לדפוס ב-1899. הספר תורגם לאנגלית על ידי הנרייטה סולד ויצא לאור בארה"ב כשנה אחר כך. לצארוס לא הספיק לסיים את החלק השני של הספר בטרם הלך לעולמו ב-1903.

הנסיך פרידריך וילהלם – יורש העצר הפרוסי שהיה קיסר במשך 99 ימים עד מותו ממחלת הסרטן ב-1888 – היה פטרונו הפוליטי של לצארוס. היו ליורש העצר דעות ליברליות מתקדמות והוא הביא למינויו של לצארוס כמרצה באקדמיה הצבאית הפרוסית בברלין (1868). ארבע שנים אחר כך סולק לצארוס ממשרתו על ידי גנרל אנטישמי שהתמנה למפקד האקדמיה, אך ב-1873 הוא מונה כפרופסור (שלא מן המניין) באוניברסיטת ברלין. בעשורים הבאים התאכזב פעמים רבות לראות כיצד מועדפים אחרים על פניו בקבלת משרת פרופסור קבועה, אך הוא לא קשר את הדברים לעובדת יהדותו. הוא לא זכה למשרה מן המניין עד שפרש מהוראה ב-1896.

מלבד עיסוקו האקדמי, עסק לצארוס במרבית שנות חייו הבוגרים גם בתחום העסקים והנדל"ן. הוריה של אשתו השאירו לה ולאחותה נכסים בעיר לייפציג ולצארוס החל להשתמש בהם כדי לרכוש נכסים נוספים ותוך שימוש במשכנתאות והלוואות ענק. הוא משך לעסקיו משקיעים רבים גם מקרב חבריו הקרובים, להם הבטיח ריבית גבוהה יותר על השקעתם מזו שהייתה מקובלת במערכת הבנקאית. ידידו – רובם ככולם אנשי רוח וספרות ששאפו להתרחק מכול שהוא חומרי אך רצו לדעת שהונם מנוהל בבטחה ומניב להם רווחים נאים – נתנו בידיו מכספם. עד 1885 הצליח לצארוס לגלגל בהצלחה את העסק המסוכן שהקים. אז התפוצצה בועת הנדל"ן שלו בשל התערבותו של עו"ד שייצג

את ידידו הטוב של לצארוס, הסופר פאול הייזה. פיצוץ הפרשה סביב יום הולדתו השבעים של לצארוס יצר אורה של סקנדל שהלכה והתרחבה כשהודיע על נישואיו לסופרת והמחזאית הגרמניה נהידה רמי שאף התגיירה והפכה לנהידה-רות לצארוס. בני הזוג עזבו את ברלין והעתיקו את מקום מגוריהם ללייפציג ואחר כך נדדו לעיר הנופש מראן שבדרום טירול. שם בילה לצארוס את שנותיו האחרונות ושם הוא קבור.